

Віктор Ладиченко,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри міжнародного права

та порівняльного правознавства

Національного університету біоресурсів і

природокористування України

УДК 342.372.17

Проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства

Особлива увага до інститутів громадянського суспільства і правової держави, що приділяється сучасними авторами політичної реформи в Україні, пояснюється тим, що поняття «громадянське суспільство» в Конституції України відсутнє. Ініціатори та реалізатори ідеї реформування державної влади діють часто у дусі емоційного популізму і зовсім не прагнуть сутнісного її опрацювання. Тим часом, слід зазначити, що поставлена проблема має доленосний і фундаментальний характер, а рішення, що приймається по ній не терплять поспіху і вимагають ретельного всебічного і глибокого опрацювання.

Концептуальні засади, напрями і тенденції формування громадянського суспільства в Україні стали об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених – В. Бабкіна, А. Зайця, О. Зайчука, М. Козюбри, Є. Кубка, В. Погорілка, П. Рабіновича, В. Селіванова, О. Скакун, В. Тація, В. Цветкова, М. Цвіка, Ю. Шемшученко та ін. Однак, поки що немає фундаментальних досліджень взаємодії громадянського суспільства та державної влади, на основі яких мо-

жливо було б опрацювати новітню методологію, теорію і практику сучасної української держави і права.

Метою статті є з'ясування проблем взаємодії держави і громадянського суспільства на сучасному етапі розвитку української держави.

Проблеми взаємодії держави і суспільства мають давню історію. Ще Арістотель відзначав, що справжнє громадянство, а, отже, і складене з громадян співтовариство існує тільки там, де верховна влада діє на користь загального блага, тобто в правильних державах [1, с. 5].

Характеризуючи взаємодію громадянського суспільства античного періоду з державністю необхідно відзначити, що воно багато в чому відповідає навіть сучасним вимогам, що пред'являються до правової держави: виборність і підзвітність представницьких органів, терміни повноваження, поділ влади, свобода слова, друку, пересування всередині і за межами держави, невтручання влади в майнові відносини, рівність всіх перед законом [2, с. 42].

Суспільною практикою доведено, що ігнорування або приниження

впливу влади та соціальних умов існування на природу людини суперечить результатам її життєдіяльності. Влада та встановленні за її допомогою соціальні порядки можуть сприяти, з одного боку, вихованню моральності людини, а з іншого – деградації особистості. В залежності від наявного політичного режиму особистість може виступати більшою мірою суб'єктом або об'єктом влади. Бути суб'єктом влади, її свідомим провідником можливо лише в демократичних суспільствах, де домінують права і свободи особи, наявні можливості для участі особи у функціонуванні громадянського суспільства. Реалізація зазначених можливостей залежати від самої особистості, її органічної потреби здійснювати свою політичну діяльність. Для цього потрібні не лише умови гармонійної взаємодії людини і влади, а й відповідна підготовка людини, формування якої відбувається завдяки процесові політичної соціалізації особи – засвоєння індивідом демократичних стандартів поведінки, соціальних норм і традицій співжиття певного суспільства, що є для нього життєвим середовищем. Засвоївши відповідні норми та цінності, особистості мають стати свідомими суб'єктами влади і в такий спосіб здатні забезпечувати постійне вдосконалення владної діяльності в своїх інтересах [3, с. 287-288].

Як пише М. Козюбра, в Україні спостерігається нібито певний поступ уперед: хоча й повільно, але відбувається становлення плюралістичної демократії, інститутів громадянського суспільства, певні позитивні зрушення мають місце в реалізації свободи думки і слова, світогляду і віросповідання, об'єднання у політичні партії та громадські організації, права на мітинги, походи і демонстрації; розширився доступ громадян України для захисту своїх прав і свобод до міжнародних судових установ, зокрема до Європейського суду з прав людини, в якому вони нерідко вбачають чи не основну гарантію дотримання Україною взятих на себе між-

народних зобов'язань у цій сфері тощо. З другого ж боку, зрощування влади з капіталом, нерідко криміналізованим, казнокрадство, тотальна корупція призвели до того, що ідеали верховенства права і правової держави виявилися дискредитованими, а Україна у плані дотримання їх вимог в останнє десятиліття відкинута назад (навіть порівняно з радянським періодом)[4, с. 8].

Саме в становленні громадянського суспільства дослідники вбачають єдиний можливий шлях до розбудови правової демократичної держави в Україні, повноцінної реалізації прав людини [5, с. 275, 278]. Зміцнення фундаменту світового громадянського суспільства розглядається на порозі ХХІ ст. у контексті глобальних процесів як один із найважливіших напрямків вирішення обумовлених ними проблем [6, с. 8].

Провідною ідеєю є обґрунтування розвитку суспільства та держави процесами соціалізації людини, характером відносин індивідів та їх утворень, в які вони вступають на підставі взаємного визнання їх невід'ємних прав як певних суб'єктів [7, с. 234–252]. Центральним у цій проблематиці є питання щодо оптимального співвідношення приватних інтересів, виразником яких є громадянське суспільство, та публічних пріоритетів, носієм яких стає держава, їх відносної питомої ваги та механізму взаємодії в забезпеченні нормального функціонування суспільства та держави [8, с. 130].

П. М. Рабінович розуміє громадянське суспільство, як спільність вільних, рівноправних людей та їх об'єднань, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власником, а також брати активну участь у політичному житті [9]. На думку Ю. М. Тодики, громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі

від покоління до покоління [10]. Ю. С. Шемшученко розглядає громадянське суспільство, як суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії та права [11].

О. Ф. Скакун підкреслює, що за своєю сутністю громадянське суспільство являє собою суспільство з високорозвиненою системою взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян, їх об'єднань, з реальним забезпеченням державою їх рівних можливостей вільно і безпечно розпоряджатися своїми силами, здібностями, майном, спираючись на право і власну правосвідомість.

Головним суб'єктом громадянського суспільства, на її думку, є автономна особа:

суб'єкт, що усвідомлює себе вільним членом суспільства згідно з розумінням свободи, прийнятими в цьому суспільстві;

суб'єкт, вільний економічно, наділений економічними правами і свободами, у тому числі правом приватної власності («суб'єкт-власник»), і має право вибору форм і видів трудової діяльності, зокрема підприємницької;

суб'єкт, вільний ідеологічно і політично, тобто має можливість бути членом політичної партії чи об'єднання, опозиційного щодо існуючої державної влади; має право брати чи не брати участь у виборі органів державної влади і місцевого самоврядування;

суб'єкт, що усвідомлює свою відповідальність перед суспільством;

суб'єкт, захищений законом від прямого втручання і свавільних обмежень з боку держави [12, с. 63-67].

Дослідник Л. Даймонд визначає громадянське суспільство як «сферу організованого суспільного життя, яке є добровільним, самогенеруючим, (переважно) незалежним, автономним від держави, та регульованим законним порядком або низкою загальних правил» [13, с. 6].

Джон Кін слушно наполягає на розмежуванні понять громадянське суспільство та держави, з'ясуванні інтелектуальних та політичних цілей використання цієї теми, а також відслідковуванні інтересів, що за цим стоять [14, с. 1].

Вчені підкреслюють, що громадянське суспільство існує там і тоді, де і коли економічно і політично вільні індивіди беруть участь у державній діяльності і забезпечують свої інтереси шляхом самоорганізації. Таким чином, самоорганізація на різних рівнях суспільного життя і становить сутність громадянського суспільства як системи перш за все горизонтальних зв'язків. На нашу думку, демократична самоорганізація в демократичному суспільстві базується на взаємодії вільних від державного диктату власників засобів виробництва і капіталів, які змушені для захисту своїх інтересів створювати партії, громадські організації та групи тиску. Функціонування громадянського суспільства вимагає реальних суверенних суб'єктів економіки і політики. Таким можуть бути лише різні суб'єкти приватної власності. Поза приватною власністю, поза децентралізацією власності в суспільстві громадянська та політична суб'єктність особистості є ілюзорною. Лише різні суб'єкти власності, насамперед власник своєї робочої сили, свого творчого потенціалу, може бути громадянином та учасником політичного процесу. Таким чином, ринок товарів, капіталів, робочої сили, інформації – найважливіша умова формування громадянського суспільства. Але це повинен бути не рестрибутивний «ринок» із монополією посередників, а виробничоринкова система з різноманітними, перш за все, приватними формами власності.

Відповідно, громадянське суспільство обіймає різноманітні культурні, інформаційні, просвітницькі, розвиткові та громадянські групи суспільства. Згадуваний нами Джон Кін стверджує, що сучасні громадянські

суспільства не вдається привести до єдиного спільного знаменника, оскільки вони включають “капіталістичні економіки та домогосподарства, громадські рухи та добровільні громадські сфери (церкви, професійні організації, незалежні засоби комунікації та культурні установи), політичні партії, виборчі інституції, а також “дисциплінарні” інституції, такі як школи, лікарні та в’язниці” [14, с. 20]. Такий широкий підхід викликає заперечення Д. Грузіні оскільки, з фактичної точки зору, чимало з вищезазваних неринкових та недержавних інституцій навряд чи можуть сприйматися самі по собі як недержавні суб’єкти, а розширення концепції громадянського суспільства означає ризик стирання відмінностей між різними сферами громадянського суспільства, приховуючи схожості та спільні аспекти громадянського суспільства та держави [15, с. 27]. Однак, Л. Дайамонд не лише обстоює, що економічні або комерційні групи являють собою частини громадянського суспільства, але що громадянське суспільство може процвітати, якщо воно перебуває і стосунках симбіозу з державою. Іншими словами, автономний характер громадянського суспільства не означає конфліктних стосунків з державою. Натомість обидві групи гравців, як з боку громадянського суспільства, так і з боку держави, повинні додержуватися правил гри. Іншими словами, щоб існувало громадянське суспільство повинна існувати громадянська держава [13, с. 5–17].

Громадянське суспільство нерозривно пов’язане із існуванням правової держави. У науковій літературі існує багато визначень правової держави, що підкреслюють ті або інші відтінки цього поняття. В широкому значенні в англосаксонській доктрині правова держава ототожнюється із принципом верховенства права. Щож до розуміння особливостей континентальної концепції правової держави — своєрідного німецького аналогу принципу верховенства права,

то на відміну від останнього, покликаною з самого початку заснування обмежувати державну владу, правова держава певний час зводилась до «самообмеження державної влади законом», і лише за сучасних умов під впливом англосаксонської доктрини «Rule of law» модель правової держави стала пов’язуватися з ідеями панування права, яке розглядається автономним стосовно держави й саме тому здатним до її обмеження [16, с. 423].

Насамперед, існування правової держави передбачає існування громадянського суспільства. У сучасній інтерпретації громадянське суспільство – це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, які не залежать від держави, а взаємодіють з нею, створюючи суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, морального і культурного статусу на базі розвинутих правових відносин [17, с. 31]. Найважливішою метою громадянського суспільства є обмеження владних функцій держави певними правовими рамками. Наступною рисою правової держави є поділ влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. Це запобігає узурпації влади і дозволяє здійснювати взаємний контроль таким чином, що в апараті управління спрацьовує принцип «стримувань і противаг» [18, с. 11].

Стосовно проблеми співвідношення держави і громадянського суспільства держава повинна бути свого роду посередником між існуючими в суспільстві соціальними прошарками, виконувати службові функції по відношенню до громадянського суспільства.

Парадокс нинішньої ситуації полягає в тому, що держава залишається головним регулятором соціально-економічних відносин, а люди не відчувають її підтримки. Соціальна інфраструктура ринку не створена. Склалося таке становище: не держава для суспільства, а суспільство для

держави; не політика для економіки, а економіка для політики; не виробництво для споживання, а споживання для виробництва; не закон для громадянина, а громадянин для закону; не влада для порядку, а порядок для всевладдя. В. Селіванов відзначає відсутність атрибутів сучасної демократії: належного постійного контролю народу за органами політичної влади, за бюрократичним апаратом держави; реального плюралізму громадянського суспільства; політичної причетності всіх громадян до того, що відбувається [19, с. 276].

В. Четвернін аналізує ідеї про межі втручання держави у справи громадянського суспільства, акцентуючи увагу на проблемі саморегулювання останнього. Він відзначає, що держава здійснює обмежене втручання в сферу громадянського суспільства. Ідея саморегулювання громадянського суспільства знайшла вираз у визначенні правової держави, яка інтерпретується ним «як держава, обслуговуюча потреби правового, саморегульованого суспільства» [20, с. 43, 61].

З нашої точки зору, регуляція суспільних відносин є двоспрямованим процесом у демократичній країні: з одного боку, держава встановлює певні політико-правові «правила гри», а з іншого – самі громадяни своєю участю в суспільних справах, своїм ставленням до різних подій у суспільстві здійснюють, так би мовити, саморегуляцію на первинному рівні.

Перш за все, це взаємна відповідальність особистості і держави, своєрідний спосіб обмеження політичної влади держави, що виявляється:

- у встановленні державою законодавчих обмежень своєї активності стосовно особистості;
- прийнятті державою конкретних зобов'язань, спрямованих на збереження інтересів громадян;
- наявності реальної відповідальності посадових осіб за виконання їх обов'язків перед суспільством і особистістю.

У свою чергу, свобода особистості не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена і регламентована правом, інтересами і правами інших осіб. Нова роль держави в сучасних посттоталітарних умовах визначається системою певних інституційно-процедурних гарантій, яких не було в радянську добу. Принциповим моментом у цьому контексті є те, що в недемократичній державі визнається тільки відповідальність громадянина перед державою. Вона немов би дарує йому права і свободи та визначає його обов'язки. У правовій державі, навпаки, акцент робиться на відповідальності посадових осіб перед громадянами. Відповідальність держави перед суспільством забезпечується системою гарантій, до яких належать:

1) відповідальність уряду перед представницькими органами влади;

2) дисциплінарна, цивільно-правова і кримінальна відповідальність посадових осіб за порушення прав і свобод громадян;

3) процедура імпичменту, тобто притягнення до відповідальності й судового розгляду справ вищих посадових осіб держави [18, с. 13–14].

Громадянське суспільство безпосередньо зачіпає права і свободи людини і громадянина, проблеми взаємин особи і держави, місцевого самоврядування і інших недержавних інститутів і структур, що функціонують в політичній системі суспільства. Більш того, всі вищеперераховані суспільні відносини суб'єктів права входять в предмет вивчення науки конституційного права.

Найбільш складною проблемою в цьому творчому процесі є визначення точок перетину і гармонізації інтересів державної влади та інститутів громадянського суспільства, розмежування їх функцій, балансу сил і створення механізмів стримувань і противаг.

Доречно відмітити, що одна держава сьогодні не в силах вирішити це складне завдання. Для гармонізації відносин держави і недержавних структур з метою формування грома-

дянського суспільства необхідна концентрація зусиль абсолютно всіх суб'єктів права і зацікавленість їх в цьому прогресі, зокрема недержавних інститутів.

Поява такої зацікавленості в українському суспільстві в сучасних умовах, на думку автора, можлива при: 1) задоволенні потреб і інтересів особи на гідному і достатньому рівні; 2) суворому забезпеченні законності і правопорядку у всіх сферах суспільних відносин; 3) підвищенні суспільної свідомості, правової культури і відповідальності особи перед суспільством.

Громадянське суспільство не гарантоване від руйнування, від згорання горизонтальних зв'язків вільних громадян, їх перебудови у вертикальні зв'язки, залежності від держави. Небезпека тоталітаризму в тому, що в кризові періоди громадянське суспільство по самій своїй природі виявляється беззахисним, недостатньо організованим для відсічі домаганням на безкорисливу владу якої-небудь партії або соціальної групи, що захопила керівництво державою. Водночас ідея громадянського суспільства вже органічно вплелася в загальну культуру людства як уявлення про його нормальне, цивілізоване буття і свідомість, як про спосіб існування і реалізації загальнолюдських цінностей. Громадянське суспільство, права і свободи людини, права, соціальна, демократична держава – основні орієнтири в цьому саморегулюванні.

Виражаючи солідарність з вищевикладеною думкою, ми прийшли до висновку про те, що вже сьогодні в Україні влада повинна бути «прозорою» і підконтрольною всьому суспільству і відповідальною перед ним. У сучасних умовах української дійсності інститути громадянського суспільства всього лише формуються. Вони поки що не можуть повною мірою здійснювати дієвий контроль за державною владою. Проте надалі, вони не повинні повністю поглинути державу, підмінивши здійснення її осно-

вних функцій недержавними структурами. Без ефективної реалізації державою основних її функцій, неможливе створення і розвиток повноцінного громадянського суспільства в Україні.

Будучи сукупністю різноманітних незалежних один від одного соціальних елементів, громадянське суспільство об'єктивно потребує певного об'єднуючого начала, здатного забезпечити його порядок. Таким об'єднуючим началом громадянського суспільства виступає правова держава [4, с. 11].

Що ж до держави, то вона також зміниться під впливом з боку суспільно-політичних і інших процесів. Чинником зміни державної влади буде рівень розвитку демократії в українському суспільстві. На нинішньому етапі розвитку, на думку автора, поки передчасно чекати швидких позитивних результатів в рамках реформування державної влади. Воно поступово стає демократичним, правовим і соціальним.

Громадянське суспільство не існує без держави і поза державою. Саме держава повинна бути гарантом громадянського суспільства. Останнє має право вимагати захисту життя, здоров'я особи, якості навколишнього середовища, безпеки, дотримання права тощо, а держава зобов'язана здійснювати, перш за все соціальні програми так, щоб не допускати розколу суспільства або перетворення існуючих в ньому суперечностей в конфлікти.

Формами взаємодії держави і громадянського суспільства в умовах формування останнього можуть стати: а) взаємна цілеспрямована дія держави на громадянське суспільство і громадянського суспільства на державу, при певних межах втручання в цілях ефективного і якісного виконання ними їх завдань і функцій; б) взаємодопомога держави і громадянського суспільства в правовій формі і за наявності справжнього правосуддя; в) взаємний контроль держави і громадянського суспільст-

ва, зокрема силами правозахисних організацій, інституту Уповноваженого з прав людини тощо; г) участь громадянського суспільства в здійсненні державної влади шляхом впливу на неї через виборчу систему, засоби масової інформації, а також здійснення влади через органи місцевого самоврядування; д) взаємна відповідальність громадянського суспільства і держави; ж) співпраця громадянського суспільства і держави по адаптації до реальних умов різних

форм власності, включаючи приватну власність на землю; з) співпраця інститутів громадянського суспільства і державної влади у вирішенні внутрідержавних соціальних і культурних проблем: охорона навколишнього природного середовища, розвиток науки, охорона здоров'я, освіта, культура, тощо; і) взаємодія громадянського суспільства і держави з міждержавною системою при вирішенні проблем глобального характеру.

Список використаних джерел

1. *Аристотель*. Политика / Аристотель. // Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1976 - 1983. – Т. 4. – 1983. – 832 с.
2. *Ладиченко В. В.* Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. - Київ : Медінформ, 2014. - 462 с.
3. *Ладиченко В. В.* Гуманістичні основи організації державної влади [Текст] / В. В. Ладиченко ; Київський національний торговельно-економічний ун-т. - К. : [б.в.], 2007. - 407 с.
4. *Козюбра М. І.* Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. І. Козюбра // Право України – 2010. – № 3. – С. 6-18.
5. *Тодька Ю. Н.* Конституція України: проблеми теорії і практики / Ю. Н. Тодька – Харьков: Факт, 2000. – 608 с.
6. *Лукашук И. И.* Глобализация, государство, право. XXI век / И. И. Лукашук – М. : Спарк, 2000. – 261с.
7. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
8. *Максимов С. І.* Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе / С. І. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Право, 2009. – № 3 (58). – С. 127-134.
9. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 47 с.
10. *Конституційне право України* / За ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : «Ін Юре», 2002. – 544 с.
11. *Шемшученко Ю. С.* Громадянське суспільство / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г. – 146 с
12. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права : [учебник для вузов] / Скакун О. Ф. – Харьков : Консум; Ун-т внутренних дел, 2000. – 704 с.
13. *Diamond L.* Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation // Journal of Democracy. – 1994. – № 3. – P. 6.
14. *Civil Society and the State.* – London: Verso, 1988. – P. 1.
15. *У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу в країнах Східної Європи* / [пер. з англ.]. – К. : “Ай Бі”, 2003. – 457 с.
16. *Петришин О. В.* Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. В. Петришин // Право України – 2010. – № 3. – С. 24-35.

17. *Куракін О. М.* Генеза поняття «громадянське суспільство» / О. М. Куракін, М. Ю. Романов // Науковий вісник Ужгородського національного університету Серія ПРАВО. – 2015. – Випуск 35. – Частина I. – Том 1. – С. 28-32.

18. *Ладиченко В. В.* Поділ влади: теорія і практика / Ладиченко В. В. – К. : Україна, 1998. – 32 с.

19. *Селіванов В. М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : монографія / Селіванов В. М. – К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2002. – 724 с.

20. *Четвернин В. А.* Демократическое конституционное государство: введение в теорию / Четвернин В. А. – М. : ИГПАН, 1993. – 140, [1] с.

Ладиченко В. В. Проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства

В статті розглядається проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства, наголошується на взаємовпливі та взаємовідповідальності держави і суспільства, досліджуються умови становлення громадянського суспільства, акцентується увага на поєднанні принципів самообмеження держави та підтримки громадянського суспільства.

Ключові слова: державна влада, механізм взаємодії, громадянське суспільство, поділ влади.

Ладиченко В. В. Проблемы взаимодействия государства и гражданского общества

В статье рассматривается проблемы взаимодействия государства и гражданского общества, делается акцент на взаимовлиянии и взаимной ответственности государства и общества, исследуются условия становления гражданского общества, акцентируется внимание на сочетании принципов самоограничения государства и поддержки гражданского общества.

Ключевые слова: государственная власть, механизм взаимодействия, гражданское общество, разделение властей.

Ladychenko V. Government and civil society interaction problems

The article deals with the problem of interaction between the state and civil society, emphasis is placed on mutual influence and mutual responsibility of the state and society, investigate conditions of civil society, the attention is focused on a combination of the principles of self-limitation of the state and civil society support.

Key words: government, interaction mechanism, civil society, the separation of powers.